

— Руска књижевност, XIX век: Роман унутрашње колонизације

Превела с руског Мирјана Грбић

Констатације о кризи руске филологије постале су толико уобичајене да саме по себи готово да не изазивају отпор. Неке одлике кризе су очигледније у Русији, а неке ван ње. То представља разлагање уобичајених академских структура, деградацију интелектуалног нивоа, све оштрије конфликте унутар друштва, смањено интересовање јавности за предмет. Али на неки спасоносан начин криза се обично везује за узроке који су за науку формални, рецимо за организационе проблеме постсовјетског академског живота или, ако је реч о страним колегама, за опадање интересовања за учење руског језика. Мање је очигледно да је криза повезана с унутрашњим узроцима. Још теже је признати да ти узроци не леже у невољама претходне научне генерације, или у совјетској идеолошкој машини, а не треба их тражити ни међу спомена вредним монструмима седамдесетих година XX века.

Узроци садашње кризе повезани су са окоштавањем норми, прихваћеним од стране постојећег научног друштва и са све већом неадекватношћу тих норми данашњим проблемима. Оданост традицији и одбрана граница постају важнији од стварних задатака који научном раду одувек дају смисао и енергију: оспоравање предрасуда, критика старог знања и тражење алтернативних путева, ангажовано учешће у интелектуалним споровима и у јавној политици. У Русији је позната историјска истина: што се криза даље одлаже, то је већа њена рушилачка снага. Бавећи се самоодбраном, друштво постаје неспособно за дијалог са конкурентним дискурсима. Интердисциплинарност и јавност чине се као претње “научности”, која се доживљава као некакав фундаментални идентитет, као неспособност за живот, због чега постаје још агресивнија.

Руска филологија остаје једнако далеко од историје или друштвених наука, као што је била далеко и пре осамдесет или пре двадесет година. Руска филологија није прошла методолошке циклусе, страсти и дебате, кроз које су прошли и још и сада пролазе колеге које се баве регионалним и упоредним истраживањима. Проблеми и приступи, којима се баве колеге у таквим областима знања, као што су истраживања америчке, француске или, рецимо, постколонијалних књижевности, многим данашњим русистима чине се бескрајно далеким од њихових властитих

интересовања. Та отуђеност је потпуно узајамна; али ако је тако, како очекивати студенте?

Избегавање теорије, интелектуалне дебате, критичке мисли, почиње да личи на панику. Филологија се претвара у друштво ерудита који су обједињени интересовањем за неповратна времена и који с гађењем гледају на савременост. Носталгични карактер њихових размишљања темељи се на сасвим реалним губицима које су њихови аутори претрпели, наштавши се неочекивано у новим временима. Обједињавање колега с обе стране океана, у које се својевремено полагало много наде, дало је парадоксалне ефекте. Пошто су се до миле воље напутовали, многи су се с тугом уверили у сличност буџетских проблема и, што је било још непријатније, у безнадежност прављења каријера. Они преко океана плаше се престанка финансирања руских програма, а они у Русији се уздају у његову обнову. Све заједно, то ствара типичну атмосферу у којој се потиштеност веома чудно сједињује са самозаљубљеношћу. Класична носталгија руских емиграната сјединила се са сличним осећањима домаћих интелектуалаца, који нису постали нови Руси, и створила ироничне, али често и ужасно озбиљне спекулације на тему “совјетског богатства”. Носталгија постаје тема научних радова и, адекватно, привилегован предмет истраживања.

Томе се прикључују недовољно промишљене левичарске идеје старијег нараштаја, које су у новим преводима постале модерне међу младима. Људи са интелектуалним искуством совјетског времена преносе студентима своје одушевљење недавном, омладини непознатом прошлошћу. Одговорност за то носе они који младима нису успели да пренесу болно домаће искуство, те се оно показало мање доступним и јасним него замршени преводи са француског. Продуктивне расправе, којима је средином деведесетих година XX века подвргнуто наслеђе совјетске семиотике, на чудан начин је утицало на идентификацију многих колега. Одвојивши структурализам од марксизма и психоанализе, с којима је био срастао мноштвом сродних веза, сјединивши га на чудесан начин с традиционалним архивским радом, домаћа филологија је поверовала да је управо и искључиво баш то “наука”. Међутим, наука као таква, без наводника, ишла је напред. Без обзира на мноштво превода, или делимично захваљујући управо њима, постструктуралистичка мисао не успева да пусти корење у Русији. Тенденциозно одабрани текстови, у којима је постструктурализам дебело помешан с марксизмом, нимало нису од помоћи већ пре потврђују стару идеју да “све то није наука”. Отпор совјетског структурализма совјетском марксизму заслужује поштовање и лепу реч; али у постсовјетској ситуацији марксизам више не представља претњу и, према томе, не може да служи као баук. Та веза (“прошивни бод”, у смислу Жижекове анализе идеологије), настала седамдесетих година између структурализма и “науке”, одавно се похабала; али пошто је пре била идеолошка него научна конструкција, она делује и даље.

Најважнији задатак не револуционарне, него нормалне науке у традиционалном смислу Томаса Куна, јесте разумевање себе и сопственог друштва помоћу дисциплинованог професионалног језика који се не мења. Нормалну науку прате досадни гласови који у гогољевском стилу понављају да “све то није наука”. Филолози старије генерације створили су предрасуде против философије, а заједно с тим, и против сваке теорије, као протест против совјетског фразирања. Млада генерација нема ту врсту алергије, а ако је и има, она је сасвим другачијег порекла. Ипак, наука у своје име – пушкинистика, ивановистика, набоковистика итд. и даље остаје доминантан облик рада. Штавише, филолошки фундаментализам добија нову снагу. Колеге се не устежу да пишу оно што би пре неколико година било тешко написати – рецимо да само иксоисти имају право да пишу о писцу X, а другима то није препоручљиво јер нису иксоисти. Не примећују да саме области њихових иксоистичких радова нису настале из природе ствари, па чак ни из научне традиције, већ захваљујући специфичности културног тренутка, текућег читалачког интересовања. Културна амнезија је уопште својствена кризним, прелазним стањима. То је сасвим очигледно у представама оних слависта који сматрају да предмет и метод њихове науке нимало није повезан с односима власти, то јест с реалном политичком и културном историјом, већ да представља некакав резерват чистог знања о чистој књижевности. Да и не говоримо о томе колико су такве представе чудне данас, у време “новог историзма” у науци о књижевности и “лингвистичког заокрета” у историографији, колико су нетачне у односу на најнедавнију историју саме русистике. У Америци и Европи славистичка одељења, како их је затекла данашња генерација, своје постојање дугују хладном рату. Обилно финансирање које су добијале, а у срећним случајевима неке катедре добијају и данас, ни у ком случају нису резултат нечијег чистог интересовања за књижевне форме. Односи власти и односи са влашћу, у њеној најбуквалнијој и најотворенијој форми, јесу главни структурно обликујући елемент њиховог постојања. Као што је уобичајено, темељне истине су изложене репресији и то селективно негирање пројектује се на предмет изучавања. Избегавање историјско-политичког контекста, негирање односа власти у тексту и односа између текста и власти, постаје средишњи идиом славистике. Та методологија видно одваја славистичка одељења од других. Та ситуација је сасвим закономерна: они који су у највећој мери ангажовани у односима власти, у најмањој мери су заинтересовани да те односе признају. У многим кућама, што би се рекло, постоји костур у орману, потиснути наратив о основама.

У Русији је развој русистике увек био и сада је повезан с тражењем националног идентитета, с тешким позиционирањем у односу на историју, власт и свет. Ризични карактер тих трагања захтева спољашњи, критичан и трезвен поглед. Али без обзира на приличан рок од петнаестак година, као и на читаву генерацију узајамних контаката,

између домаћих и страних радова није дошло до продуктивне размене. Једни и даље осећају неспособност да изразе себе, своја интересовања и искуство; други на те покушаје гледају с гађењем које се не смањује него се временом повећава. Једна те иста питања чине се нечувеним и непостојећим, или се виде као давно решена. Због свега тога разни истраживачи не само да напросто говоре на различитим језицима, већ унапред одустају од сваке намере и наде да једни друге разумеју. Како су показала недавна изјашњавања на тему “Даље руке од нашег наслеђа”, која су се готово истовремено појавила у неколицини домаћих прегледа, отпор у односу на постструктуралистичку мисао најзад је почео да се исказује у јавним, а не само у салонским формама. Какав год био интелектуални ниво тих дискусија, њихов дугочекани старт је изванредан. Корисно је и уобичајено да се различити научници не слажу једни с другима, али да различити научници одбијају да једни друге сматрају научницима, другим речима да читају и чују један другога, представља карактеристичну одлику кризе.

Решења треба тражити враћајући се изворима, изнова разматрајући парадигме, издајући очеве-осниваче, експериментишући са самим односима између “науке” и “књижевности”. Позната линија развоја руског формализма у односу на француски структурализам, америчку нову критику и совјетску семиотику била је усредсређена на сакраментално питање: “Шта књижевност чини књижевношћу?” Другим речима, по чему се књижевност разликује од “не-књижевности” и, посебно, од науке о њој? По чему се, опет, наука разликује од књижевности? Учинивши теорију књижевности “научном”, тај приступ је изградио условни рефлекс који асоцира на науку с вештачким језиком описивања. Стварајући језик који се принципијелно разликује од књижевног, морало се одустати од мноштва садржинских задатака. Изузетни, талентовани људи који су први почели да говоре на том језику, морали су да раздвоје своје сопствене ауторске личности. Пошто су се договорили да наука није књижевност и да индивидуално ауторство није достојно изучавања, ти људи су много пута затицали себе и своје истомишљенике на писању биографија писаца, па и романа. Довољна је већ и она историја која се репродукује од Тињанова и Шкловског до Барта и Лотмана, па да се запитамо да ли је све у реду с полазном опозицијом између књижевности и свега осталог, као и са базном таутологијом “књижевност је књижевност”.

Постоји и једно друго класично питање: “Шта се ради у тој књижевности?” Питање шта се ради “унутар” текста и аутора, решавало је нека, тактичка или лирска, одступања од структурних норми и остављало места за реалан коментар, за историјску контекстуализацију и слободна размисљања. У оквиру структурно-семиотичке заједнице сама та двојност била је везана за поделу власти, чији је значај ефикасно негиран на свим нивоима. Критичка мисао, повремено блистава, признавана је искључиво као прерогатив виших слојева. Од ученика се

модернизујуће и политичке, а не са архаизујуће и антрополошке. Психолошко-антрополошка “урањања у дубине вода” не могу се напросто допунити историјско-политичким “посматрањем површине таласа”. Треба некако разумети оба нивоа, дубину и површину; оба процеса, истраживање и путовање; оба предмета, човекова природа и борба за власт – како се све то спојило у раду индивидуалног аутора и потом – читаоца. Тај двоструки начин разумевања треба да буде историјски специфичан, у праведном саодносу са историјски променљивом природом књижевног дискурса.

Циљ овог рада јесте разматрање хрестоматијских сижеа руске књижевности у упоредном контексту колонијалне политике XIX века. У том контексту се на руску књижевност могу применити представе и методи изграђени у постколонијалним истраживањима. Саме те представе, међутим, мењају се ако се примене на руски случај. Повезујући теорије романа Михаила Бахтина и Рене Жирара са моделом унутрашње колонизације, своју тезу илуструјем на примеру три оштепозната текста руске књижевности. Овај чланак наставља серију радова о унутрашњој колонизацији у Русији [1]. Он не претендује ни на јединственост такве “поставке питања”, а тим пре не претендује на то да одговори на сва питања, дотакнута у овом уводу који се одужио.

Деветнаести век је поделио свет између неколико империјалних држава. Заостајући једино за Британском империјом, руски поседи простирали су се од Финске и Пољске до Аљаске и Манџурије, обухватајући касније границе СССР. Готово сви ратови које је Русија водила од 1815. до 1917. године били су колонијални, то јест, били су конфликти због територија које се налазе изван територије земаља учесница.

Али Русија се разликовала од Британије и других колонијалних сила по карактеру колонизације. Британија и Француска, а за њима Немачка и Аустроугарска вршиле су експанзију на прекоморске територије. Због свог географског положаја, још једино Америка је могла да врши таква сувоземна освајања. Све до Кримског рата ова два начина колонијалне експанзије, британски и руски, били су толико различити да малтене није ни било међусобних сукоба. Рат између Руса и Енглеза једнако је немогућ као и рат између слонова и китова, говорио је Бизмарк, који се у та питања разумео.

Политичари XIX века схватали су разлику између два начина колонизације, британског и руског, у географским и стратешким терминима. Историчара културе занимају последице тих разлика. Слонови и китови се разликују не само у екологији, него и по много чему другом, рецимо, по психологији. Различити начини егзистенције на просторима света, одређивали су и различите методе администрације, војних питања, финансијског промета, као и различите форме религије и културе.

Ако се примени на британску и француску књижевност XIX века карактер односа између колонијалног искуства и књижевног процеса

започет је у радовима Едварда Саида, који су постали темељ за овај правац истраживања [2]. Нажалост, његов *Оријентализам* из 1978. године, једна од најцитиранијих књига хуманистичке литературе, и даље је непреведена и мало позната у Русији. Према Саиду, оријентално “знање” има једну вишу функцију: знање је истовремено и “власт” у оном једноставном и разумљивом смислу да знање, усмерава колонијалну власт, а управо власт и рађа знање. Таква је природа сваког дискурса; Саид примењује општу идеју Мишела Фукоа на колонијални материјал. Основни Саидови примери припадају двома империјама, Британској и Француској, и односе се на време процвата колонијализма у XIX веку. Примери постојано показују да су колонијални мотиви доминантне теме епохе; да су колонијална освајања била праћена бурним интересовањем, књижевним и научним, за освојене колоније и њихове становнике и да је садржај тог процеса чинило формирање “знања” о колонијалним народима, које је служило власти и одређивало власт.

Јасно је да примена ових представа на Русију захтева не само историјски већ и теоријски рад [3]. Приликом директне примене појма “оријентализам” Руска империја се или показује као једна од колонијалних империја напоредо са Шпанском, Британском или Француском, или, напротив, као један од колонизованих простора напоредо са Америком, Африком или Западном Индијом. Међутим, историчар зна да је Русија у различитим својим деловима, периодима и лицима бивала како субјект, тако и објект оријентализма [4]. Теоретичару је јасно да у концепцији оријентализма с том врстом комбинација, не поседује средства.

Појам унутрашњег оријентализма изражава општост и разлике између руског искуства и других, боље изучених варијанти западне колонизације истока. За разлику од колонизације у класичним империјама са прекоморским колонијама у различитим деловима света, Колонизација Русије имала је центрипетални карактер. Главни путеви руске колонизације били су усмерени не споља, већ унутар метрополе: не на Турску, не на Пољску, па чак ни на Сибир, већ на тулска, приморска, оренбуршка села. Ту је држава делила латифундије и гушила устанке. Ту су осниване заједнице и бележен фолклор. Ту су изучавани стари обичаји и чудне религије. Одатле су за престоничке колекције доводили наказе и доносили раритете. То је био пут локалних ходочасника у земљу Истока. Мисионарство, етнографија и егзотична путовања, карактеристични феномени колонијализма, у Русији су били окренути ка сопственом народу. Вести о руским шаманима, легендама, моштима, заједницама, сектама и, најзад, народњацима, нису заостајале за сензацијама из егзотичних прекоморских колонија. У руским престоницама те вести су дочекиване исто као и у европским, с једном важном разликом: *тај* народ је био свој, говорио је на *нашем* језику и био извор *нашег* благостања, али уз све то и даље је био егзотичан. Русија је колонизовала саму себе, освајала је сопствени народ. То је била унутрашња колонизација, самоколонијација, секундарна колонизација сопствене територије [5].

Самореференцијалност унутрашње колонизације придавала јој је типичну недоследност, замршеност, недовршеност, коју су западни посматрачи оријенталистички објашњавали националним особинама, културом или карактером. Најпроблематичније, међутим, нису те митске категорије, већ сама разлика између спољашњег и унутрашњег – другим речима, појам границе. Нестабилност граница и свега што је с тим повезано (рецимо, држављанство) својствена је свим колонијалним ситуацијама. У неким случајевима (то решење је типичније за француску колонизацију), граница се расплињавала и територија подвргавана анексији, тако да су се права грађана метрополе у правном (али не и у културном) смислу односила на колоније. У другим случајевима, између грађана метрополе и колонија одржаване су разлике које су неприметно постајале предмет борбе. У руском случају постепено проширивање територије формирало је непрестано нове разлике међу поданицима, а власт је у различита времена формирала различите стратегије за манипулисање тим разликама.

Где су границе руске метрополе, где почињу руске колоније и како их разликовати? Јасно је да одговори зависе од привремене тачке гледишта; али тешко је дати их чак и у синхронизованим пресецима. Када је почела руска колонизација – приликом окупације етнички туђинског Казања или етнички блиског Новгорода? Где су биле руске колоније – на чудској земљи, на Уралу, у Сибиру, где се одвијао класичан процес мешања миграната и домородаца, или у Малорусији, где је све било обрнуто и где је становништво, етнички слично метрополи, формирало културно-политичке разлике, које ће се показати одлучујућим? Колонијама је лако сматрати Малту и Алеутска острва (крштавање Алеута у православље почело је отприлике у исто време када је руски император постао магистар Малтешког реда). Границе метрополе ишле су кавкаским гребеном, реком Амур, Беринговим мореузом. Али, користећи садржајнији критеријум истородности грађанских права (касније кодификован у појму грађанства), можда је исправније тражити границу метрополе с обзиром на границе територија где су живели Јевреји?

Титула руског императора – “Самодржац Сверуски, Цар пољски, Велики кнез фински и тако даље, и тако даље, и тако даље” – говорила је о сложености ситуације. Дешифрујући сва та “и тако даље”, комплетна императорска титула је равноправно набрајала освајања из разних епоха: “Цар казански... Велики кнез смоленски... Кнез естландски... Господар рјазански... Господар туркестански... Наследник норвешки.” У ком смислу је смоленска очевина названа великом, а естландски поседи – нису? Из којих је историјских или неких других разлога Туркестан био изједначен са Рјазаном? Ту има много проблема; логичног, унифицираног решења није било. Важно је да се нагласи да динамичка неодређеност граница, а према томе, и тешкоће у разликовању унутрашњег и спољашњег, не укидају проблем, већ га, напротив, конституишу. Те тешкоће разликовања, недефинисаност граница, променљивост критеријума, самоумереност процеса, биле су, заправо, особености руске колонизације.

У већини других случајева културне разлике између метрополе и колонија ослањале су се на расна, етничка и лингвистичка обележја. Колонизујући Индију или Конго, Британци или Белгијанци су се с лакоћом дистанцирали од оних које су поробљавали и експлоатисали.

“Полуђаволи, полудеца”, према Киплинговом изразу, морали су да се покоре и просвете: тај задатак је противречан по својим условима, он је “бреме белог човека”, опет према његовим речима. Расне разлике између два учесника тог процеса, субјеката и објеката колонизације, гарантовале су да чак ни његов потпуни неуспех неће довести до нежељене збрке. Али културна дистанца између метрополе и колоније није се увек подударала с етничком дистанцом међу њима. У смислу етничких односа унутрашња колонизација Русије више је личила на британску колонизацију Америке, него на колонизацију Индије. Туђини су асимиловани или уништани, и Империја је морала поново да колонизује, овога пута сопствени народ, који постепено формира нови идентитет. У том случају океан је постављао географску и економску границу, и у поређењу с њом етнокултурна блискост се показала мање битном. Англосакси су колонизовали сами себе и дигли устанак против самих себе: револуција се подударила са деколонизацијом [6]. Сви су при томе говорили истим језиком и готово сви су имали исту боју коже. Обе културе, британска и америчка, изградиле су сопствена културна средства за узајамно дистанцирање.

У Русији је ситуација била другачија. Географска и економска целовитост руског простора надмашивала је све друге разлике – етничке, лингвистичке, религиозне – мешајући их у заједничком империјалном котлу. Али управо непостојање очигледних разлика, као што је раса, стварало је потребу формирања културних маркера који би градили неопходне друштвене хијерархије – логички непротивречне, недоступне за фалсификовање, згодне у обраћању. Такви маркери су исто тако потребни империјалној администрацији као и кодови “наш-туђ” у савременом. Петров експеримент с брадама био је најизразитији, али није био ни први ни последњи такав покушај. Попут неког структуралисте који у бинарне схеме сабија за то најнепогоднији материјал, најимперијалнија култура је ударила вештачке класификације на хаотичне, мозаичке континууме, као што су религиозне несугласице, сталешка права и, најзад, географски простори.

Колонијална ситуација је дуалистичка по дефиницији. Власт врше људи који су битно другачији од њихових поданика. Те разлике имају не само класни, већ и културни карактер. За колонијалну ситуацију није одлучујући однос према средствима за производњу, који конституише класе у индустријском друштву, већ однос према ознакама разлика, које конституишу власт. Колонијална ситуација је заснована на културној дистанци између оних који врше власт и оних који су изложени експлоатацији. Ако нема културне дистанце, нема ни колонијалне ситуације. Рад с културном дистанцом између власти и поданика – њена преувеличаност и демонстрација, минимизација и негирање, “изучавање”

и конструисање – јесте кључни елемент сваке колонијалне политике. Ту дистанцу маркирају различита средства – расна, етничка, лингвистичка, религиозна, правна, једном речју – културна. Сва она иступају у улози знакова разликовања и значај сваког од њих култура конституише или, напротив, одбацује. Сва она се уграђују у културни механизам који гради неопходну дистанцу између оних који владају и поданика. Разлика између полова тог механизма није прекидач типа “све или ништа”, као у бинарним опозицијама структуралистичког типа. Та разлика се континуално мења, попут дистанце између две тачке, од веома велике до веома мале. Текућа значења те дистанце стварају се, одржавају, регулишу, оспоравају у борби, у размени, у сарадњи између двеју страна. Свака од страна има своје интересе који се мењају и који се састоје у повећавању или смањивању културне дистанце; у сваком случају за промену дистанце потребни су енергија и време.

Увек је реч о култури. Зато се у средишту догађаја како у метрополи, тако и у колонијама налазе интелектуалци. Њихов рад се састоји у манипулацијама културном дистанцом. Ради тога се оснивају збирке реткости, ствара се историографија, врше истраживања на терену, пишу се романи. Са становишта империјалне елите, задаци спољашње и унутрашње колонизације тешко су се могли разликовати. Они су формирали сличне политичке позиције. Искуство спољашњих пројеката, успешно или не, преношено је на унутрашњу администрацију. Стручњаци у обе области колонизације, спољашњој и унутрашњој, појављивали су се у два лика. Риљејев је служио у Руско-америчкој компанији, Завалишин је пројектовао руску колонизацију Калифорније. Пушкин је служио у колонијалној управи на југу Русије. Батењков је администрирао и сибирску периферију и војне насеобине у срцу земље. Липранди је био научник-оријенталиста и полицијски експерт за религиозни раскол унутар Русије. Оба тајна друштва, Северно и Јужно, формирана су у крилу колонијалних администрација.

Такво укрштање подједнако је карактеристично и за покрет отпора и за империјалну администрацију. Уваров је 1810. године основао свој Пројект Азијске академије, предвиђен за “поправљање стања побеђених” народа помоћу такве комбинације просвећивања и религије, која би потпомогла “образовање и добробит побеђених”; затим, откривши “народност” самих победника, он је идеје које нису биле сасвим потребне на рубовима Империје, применио на унутрашњу политику Министарства просвете [7]. У Министарству унутрашњих послова највећи интелектуалци империје – већ поменути Липранди, заједно с њим или одмах за њим и Надеждин, Даљ, Аксаков, Мељников, Шчапов, Лесков – увели су прва “етнографска” истраживања, чији су предмет била прекоморска чуда, што је било својствено Британцима, али овде се радило о сопственом “великоруском” народу.

У културној, социјалној и економској димензији империја се развијала од споља ка унутра. “У Русији је центар на периферији” – написао је

Кључевски [8]. Центри су се налазили на географској периферији, одакле се цивилизација ширила ка центру: вербална дијалектика, која је одговарала реалној политици. Главни фронт је сваки пут постајао позадина. Тако, рецимо, у Пушкиновој “Бајци о златном петлићу” птица, која има функцију спољашњег извиђања крешти “окренута истоку”, одакле долази претња царству. У ствари, претња долази изнутра, од скопца,² члана народне секте. Између цара и скопца постоје све могуће разлике које могу настати међу људима; при томе су обојица Руси. Цар гине у борби са спољашњим непријатељем, и то зато што се препушта заводљивости сопственог народа, одриче се своје империјалне, колонизаторске улоге. У овој причи постоје два Истока – један је спољашњи, географски, смештен у Шемахи; други је унутрашњи, културни, налази се у престоници; руски цар пропада због њиховог злокобног савеза.

Иста та двојност истока постоји и у другим ремек-делима на исту тему, рецимо на Рјепиновој слици “Козаци пишу писмо турском султану”. Овлашћени представници народа, козаци, приказани су као источњачка стихија, деца природе, неписмени творци народне културе. Њихово исмевање упућено је још оријенталнијем субјекту него што су они – турском султану. Њега на слици нема, постоји само његово име, али то његово далеко присуство/одсуство ставља у покрет све учеснике: ситуација, карактеристична за “источњачки деспотизам”. Писар, који не личи на козаке (али личи на Гогоља), труди се да карневал народне културе изрази правилним канцеларијским језиком. У лику писара између Истока козака и Истока султана стоји Запад с његовим писмом и рационалношћу. Сви су ту Руси (или Малоруси), али културно растојање између козака и писара једва да је мање него између писара и султана. Козак у средишту слике јасно показује правац иза својих леђа: тамо је султан коме се шаље писмо и тамо је географски Исток. Према томе, запад се налази испред слике, у лицу њеног аутора, као и посматрача. За наук посматрачу слика говори о немоћи писма пред усменом речју, професионалне културе пред народном, Запада пред Истоком. Међутим, Исток је расцепљен надвоје, што за нас и јесте најважније у целој причи: Исток козака, предмет народњачког дивљења, радикално се разликује од Истока султана, предмета традиционалног оријентализма. Сиже је танан и ироничан, у њему постоји алегорија о потреби Запада и писма: чак и козацима (и султану) потребан је писар, и свима њима потребан је уметник и посматрач. Другим речима, сиже се чита и као оријентална утопија типа евроазијске, и као њена подсмешљива деконструкција. Други свет се обраћа Трећем, али без првог не могу. Женâ на овој слици

2 Скопци (“бели голубови”) – следбеници секте, која је кастрацију сматрала богоугодним делом. Ова религиозна секта настала је у XVIII веку, а њеним оснивачем сматра се одбегли кмет Кондратиј Селиванов. Заједнице скопаца сматрале су да једини пут за спасење душе представља борба с телесношћу путем ушкопљавања. У царској Русији скопци су били протеривани у Сибир. (Прим. прев.)

нема. Највероватније, хомоеротични козаци причају султану како ће га учинити женом.

За разумевање геокултурне природе унутрашњег оријентализма биће корисно ако руско искуство упоредимо са истовременим и контрастним британским искуством. Обе културе су током XIX века извршиле прелаз од негативног оријентализма, који је пратио и доприносио империјалној експлоатацији, на његов позитиван тип који је претходио и припремао револуције у колонијама. Али различит карактер колонизације створио је сличне типове non-fiction. Средином века Енглеz Вилијам Х. Диксон путовао је у Америку, Русију, на Блиски исток и, да би провоцирао викторијански аудиторијум, свуда је налазио необичне секте које су упражњавале религиозне и сексуалне обичаје. Његов савременик Афанасиј Шчапов остварио је сличне резултате, а да при томе није излазио из манастирских и полицијских архива сопствене земље. Руски емигрант Василиј Келсијев се убацио у свој завичај преодевен у Турчина, да би подигао руске секте на ослободилачку борбу против Руске империје; Т. Е. Лоренс је продро у арапске пустиње, прерушен у Арапина, да би подигао арапски устанак против Османске империје. Сер Ричард Бартон је отишао на ходочашће у Меку, прерушен у доктора, муслимана, и вратио се са више томова *Хиљаду и једне ноћи*, који наглашавају далеку магију туђег живота; Владимир Бонч-Брујевич је извршио ходочашће у руске секте, прерушен у руског етнографа, и вратио се с томовима, чији садржај приказује магијску блискост тих секти с необичним сновима, његовим сопственим и његових читалаца. Сви ови оријенталисти (неки од њих професионално обучени) били су усхићени онима које су изучавали, посећивали и настојали да њима руководе, и о којима су стално писали. Сви они су били веома успешни у својим научним или књижевним пројектима, али њихове политичке судбине драматично су се разликовале. У британским случајевима видимо спољашњу колонизацију, етничку конструкцију Другог, културни савез између интелектуалаца и империје. У руским случајевима видимо унутрашњу колонизацију, религиозну конструкцију Другог, културни рат између интелектуалних пројеката и империјалне власти. И у једном и у другом случају, оријенталне конструкције су надживеле империје које су их створиле.

Мало је вероватно да су у некој другој националној књижевности водећи писци били тако концентрисани у једној или две империјалне престонице, као што је то било у Русији. Њихово лично колонијално искуство је ретко када било значајно. Спој практичних успеха у спољашњој колонизацији са доприносом националној литератури и политичкој мисли јесте британска традиција, почев од Мила и Берка и завршавајући Конрадом и Орвелом. Најозбиљнији руски пример те врсте је, наравно, Грибоједов с његовим великим пројектом колонизације Кавказа по узору на Британску Индију [9]. Неуспех тог пројекта је карактеристичан: судбина империје зависила је од колонизације унутрашњег, а не спољашњег простора. Али уз многе очигледне разлике, ситуације унутрашње и спољашње

колонизације делимично имају сличности. Та сличност је напајала и британску праксу спољашње колонизације, која је моделована по узору на унутрашње уређење метрополе [10]. Касније је исправно било и обрнуто: неке дисциплине праксе метропола прерађиване су према колонијалним узорима. За саму колонијалну ситуацију однос власти директно и видљиво је повезан са културним разликама. Зато су ситуације спољашње колонизације погодан модел других односа власти, између осталог и оних (као што је било у Русији у другој половини XIX века) када је културна дистанца између власти и поданика маскирана напорима саме власти. С друге стране, критика рђаве власти у сопственој земљи постајала је образац за све оне који су тражили ослобађање од туђина. Спољна колонизација и унутрашња политика нашли су се међусобно повезани мрежом односа узајамног прожимања и прилагођавања.

Књижевна освајања периферних колонија Русије – Украјине, Крима, Новоросије, Кавказа, Сибира, Централне Азије – постала су предмет многих истраживања [11]. Уз сав значај ове теме, треба истаћи да је, у традиционалном смислу речи, чисто оријенталистичка класика велике руске прозе релативно сиромашна: *Путовање у Арзрум*, *Хаџи Мурат*, *Смрт Вазир-Мухтара*. Томе се могу додати десетине мање познатих дела, али то не може да промени коначни закључак: односи између Запада и Истока имали су битно мањи значај за руске класике него односи између државе и народа. Због самореференцијалности унутрашње колонизације, опозиција државе и народа ефикасно је замењивала опозицију Запада и Истока. Представници државе и представници народа приказивани су у књижевности XIX века као људи принципијелно различите природе или, тачније, културе. Сукоб два лика, Човека из Народа и Носиоца Власти и Културе, био је метанаратив многих класичних текстова у којима је драматизована ситуација унутрашње колонизације, потчињавајући се законима жанра. За наш циљ је важно да видимо какав је узајамни утицај те геокултуре и жанровских особености романа, јер он конституише препознатљиве црте које се понављају у различитим текстовима, а нарочито у онима који су у XX веку, у Русији и на Западу, постали најпопуларнији као “руски романи”. Сукоб два јунака, Човека из Народа и Носиоца Власти и Културе, био је метанаратив многих класичних текстова који су драматизовали ситуацију унутрашње колонизације, потчињавајући се законима жанра.

У свом огледу из историјске поетике романа, Михаил Бахтин је издвојио један од његових “типолошки најстабилнијих хронотопа” – хронотоп пута. Према Бахтиновој класификацији, постоје “две линије романа путовања”. У првом типу, јунака води пут “по родној земљи”, а не по “егзотичном туђем свету”. У другом типу, “функцију аналогну путу [...] носи ’туђи свет’, одвојен од домовине морем и даљином” [12]. У оба случаја, сматра Бахтин, јунак примећује егзотику онога што се дешава; али у првом типу романа то је “социјална егзотика”, а у другом – природна и етнографска егзотика прекоморских путовања. Први је, грубо

говорећи, представљен у *Годинама лутања Вилхелма Мајстера*, а други у *Доживљајима Робинзона Крусое*. Сви руски примери, које Бахтин овде наводи – *Путовање из Петербурга у Москву*, *Капетанова кћи*, *Мртве душе*, *Ко у Русији добро живи* – припадају првом типу. Путовање поседује способност онеобичавања, како би рекли други теоретичари. Оно разумљиво чини егзотичним, досадно занимљивим, своје – Другим.

С овим размишљањима повезана је, како се чини, још једна Бахтинова новина, “идилични хронотоп”. Та девета глава “Облика времена и хронотопа у роману” веома је садржајна. Идилчни хронотоп карактерише посебан “однос времена према простору”, и то путем “органске везе” која представља живот у “родној земљи у сваком њеном кутку”. Јединство радње се обезбеђује најпре јединством места, које слаби или укида све разлике у времену. Тако схваћена идила једнака је ретроспективној утопији. Књижевност је, написао је Бахтин 1937. године, стварала идиле “од античког доба па до нашег времена”; али књижевни теоретичари то нису схватили и нису дали значај питању, “због чега су све перспективе у историји романа искривљене”. Бахтин врши кратак преглед “сублимације идиле” код Русоа и Гетеа; “повратак идили” код Шатобријана и Толстоја; “слом идиле” код Флобера и Гончарова. “У руској књижевности, наравно, хронолошке границе ове појаве умерене су ка другој половини XIX века”. У то време у роман продиру “тек поједини моменти идилчног комплекса”. Бахтин се усредредио само на један од тих момената. “Човек из народа у роману је веома често идилчног порекла” [13].

Моменат идиле, који је Бахтин осетио у роману XIX века, оличен је у њему у Човеку из Народа. Тај лик је супротстављен Човеку Власти и Културе. По дефиницији, они живе у различитим срединама, али се срећу у хронотопу романа. Повезује их дужност или случај, али најчешће пут. Најзанимљивији примери настају када се та два јунака сретну (и не могу да се растану) због идилчне наклоности једног од њих, Човека Културе, према оном другом – Човеку из народа. Први припада свом времену и, по правилу, времену аутора; обдарен способношћу кретања у културном простору, он продира у идилчни простор другог, издвојен из времена. Обично тамо и остаје. Размена, конкуренција, дебата између два јунака чини главни део многих сижеа. Али дуална структура је несвојствена роману; његови сижеи су триангуларни. Као што је познато из теорије романа Рене Жирара, која је и сама умногоме надахнута сижеима Достојевског, жељи је потребан медијатор. Љубав је вечни предмет приказивања и обично је представљена не као однос два, већ три лица. Супарништво двојице мушкараца за вољену жену представља минималну структуру романа и ствара парадоксални ефект медијације. Покушаји превазилажења и уклањања супарника доводе до њиховог узајамног деловања и зближавања. Повезују их односи посебне врсте, који се у различитим текстовима различито интерпретирају, као мистички, политички или чак еротски [14].

Објашњавајући веродостојно ту триангуларну структуру, Жирарове идеје не описују њену специјалну модификацију која је својствена многим руским романима. У овде описаним троугловима полна структура се укршта с класном. Односи три лица варирају универзалну поступност пада, раскринкавања и казне, која упућује на књигу Постања. Мушкарац, наследник грешног Адама и двојник аутора-покајника, јесте амбивалентни агент унутрашње колонизације. Мистична власт припада народу који пружа отпор, а остварује је најколоритнији јунак одговарајућих текстова: великодушни бунтовник, неписмени пророк, медијатор мушког осећања и наследник Бога-оца. Како је писао Бахтин, “Човек из народа појављује се у роману као носилац мудрог односа према животу и смрти, који су владајуће класе изгубиле” [15]. Ева је у тим сижеима бескласни, али национални објект жеље, њој је у име читалаца (и читатељки) дато право да начини избор између супарника.

У различитим текстовима та атомска структура је подвргнута трансформацији. На крају радње обично се одиграва древни мотив жртвовања, а жртвује се један од учесника те троугаоне конструкције. У зависности од тога ко се приноси као жртва – Човек из Народа, Човек Културе или Руска Лепотица – добијамо три варијанте радње. Све три варијанте видећемо на делу. Важна је, наравно, не та примитивна дедукција, па чак ни могућност да јој се нађу емпиријске подударности. Критеријум квалитета јесте постизање згуснутог описа или, тачније, згуснутост постигнутог описа – критеријум индуктивни, емпиријски и, чак, субјективан [16].

Пушкин је формирао типичну триангуларну конструкцију у *Капетановој кћери*. Грињов – Пугачов – Машењка; Слаб Човек Културе – Мудри Човек из Народа – Руска Лепотица. *Капетанова кћи* је први пут оваплотила познати ужас пред руском буном и познату привлачност руског народа. “Ужас” је приказан далеко тачније него што су га потом приказивале генерације народњака, руских ходочасника у земљу Истока, који су такве односе развили са Пугачовом из маште. У некој издвојеној тачки руског простора танак слој државности чува само посада коју чине инвалиди. Иза народа стоје незане дубине, неоткривена снага и неописива мудрост; иза државе је гола сила и туђинска рационалност. Јунак и јунакиња су двоструки таоци: и народа и државе. Дисциплинован члан државне хијерархије, Грињов је ирационално омађијан Пугачовом; Цветајева ће то осећање назвати аналитичком речју “зачараност”, чији смисао приближно одговара бахтиновском схватању “идиле”.

Радња се развија између периферијског центра Империје и њене далеке провинцијалне средине. Мешавина Козака и Башкираца, која у оренбуршкој степи представља побуњени “народ”, по етничком саставу мало се разликује од бригаде инвалида која овде представља “Запад”. Приказана борба одговара историји колонијалних устанака и, адекватно, историји о њиховом гушењу. Оријенталне конструкције се примењују у односу на поданике саме империје. Сви побуњеници имају браде и

шалваре, Пугачов татарске, Хлопуша киргиске. Заробљеним “инвалидима” пре свега секу плетенице. *Капетанову кћер* ваља читати у упоредном контексту прича каква је, нешто каснији Mutiny (1857), устанак Сипајаца у британској Индији, који се сада коректно назива Првим ратом за независност. У британским наративима о Mutiny уобичајен је мотив ужасних смрти и силовања, којима су били изложени Енглези и Енглескиње у тврђавама које би освојили устаници [17]. То исто видимо у *Капетановој кћери*, с једним изузетком: Машењка, коју је заробио Пугачов, остаје читава и неповређена. На фону језивог насиља, које је Пушкин приказао натуралистички, непостојање насиља према Машењки, иако је она предмет жеље свих јунака, представља својеврсни минус-поступак, на који указује и епиграф: “Чувај част одмалена”. Част јунакиње веома је важна не само за јунаке приповести, већ и за њену колонијалну конструкцију. Спасевајући Машењу, Пушкин јој даје могућност да о својој невероватној причи приповеда царици лично, што са своје стране позива и њу – и читаоца – на милост према устаницима и палима. Радња је препуна померања у културном простору, али најневероватније од свега – најпре ка најнижим слојевима побуњеног народа, а затим и ка самом врху царске хијерархије – остварује жена. Њено спасење је зауставило зачарани круг насиља, обећавајући успостављање грађанског мира и, следствено, виталност колонијалног поретка. Читалац који је знао реалије сељачких буна, био је свестан необичности фабуле, те је тако могао да процени њен идеолошки значај [18].

Радња се развија као борба два кардинална принципа, поклона и размене. Показавши нестабилност грађанског света у руској провинцији, аутор је ублажио ситуацију парадоксалним сижеом размене поклона. Милосрђе је дар који не претпоставља размену; али ако су у архаичним ситуацијама обреди даривања самодовољни, колонијалне ситуације их потчињавају размени и рачуници. Вишеструки поступак даривања, који се развија током радње, у међусобној је вези са рационализмом империјалне државе. Пушкинов аналитички рад усмерен је не само на отварање два супротна приступа, народног потгача³ и државног правосуђа, али и на покушај да се нађе некаква равнотежа између њих. У том компромису видела се нада за очување ситуације унутрашњег колонијализма.

Радња почиње од зечјег кожуха. “Скитница беше веома задовољан мојим поклоном.” Као и у Мосовим примерима из живота Маора, тако и у Пушкиновом примеру из живота Козака поклон подразумева узвраћање не због спољашњег закона, већ зато што сама ствар – зечји кожух – носи у себи део свог власника, и тај део треба да буде враћен, иначе следи несрећа. Оба аутора су готово у истој мери амбивалентни у односу на

3 Потгач – институција размене међу неким групама северозападних америчких Индијанаца. Детаљно га је описао Марсел Мос у свом *Раду о поклону*. Термин потгач, као противдавање које поништава вредности, користи Жорж Батај. (*Прим. прев.*)

однос према обичајима које описују: да ли је боље правосуђе и рачун или милосрђе и поклон? У оба случаја, код Пушкина и Моса, сваки узвратни поклон већи је од претходног; у томе је економија потлача. Као узвратни дар за зечји кожух, Пугачов поклања Грињову живот и коња, а уз то и овчији кожух. Започињући други ланац даривања Пугачов поклања Марји Ивановној част и девојку дарује Грињову. За узврат, Грињов “жарко” жели да му спасе главу, и заједно с Машењком ће се молити за спас његове душе. Како је то формулисао Мос, поклон је архаични начин да се “купи мир”, онај мир који у цивилизованом друштву обезбеђује држава [19]. Пошто се врати у цивилизацију, Грињов доспева на суд. Заобилазећи државу и враћајући се у свет потлача, Марја Ивановна моли од Катарине “милост, а не правосуђе”. Добија не само милосрђе већ, по правилима потлача, и мираз. Пушкинов компромис је успео: фантазијом генерација владаће како црнобради, непојмљиви Пугачов, тако и вансудска, ирационална правда, налик на поклон.

Размотримо други пример, *Идиота*. Овде срећемо познати троугао: Мишкин, Човек Културе; Рогожин, Човек из Народа; Настасја Филиповна, Руска Лепотица. Радња се одвија у Санкт-Петербургу, где Мишкин долази из Швајцарске, а Рогожин – из дубина руске мистике. Загонетна динамика њихових односа у лабораторијском виду представља структуру унутрашње колонизације, као и сан о разрешењу њених проблема и упозорење на трагичну цену таквог разрешења. Усмерено на Настасју Филиповну, пријатељство-супарништво Мишкина и Рогожина представља антологијски ванисторијски пример медијације жеље; Жиран је управо тако и анализирао ову тему. Представљајући симболичку структуру руског оријентализма, овај пар показује за њено време специфичну тежњу за смањењем културне дистанце, али и ништа мање карактеристично упозорење на катастрофалне последице таквог “братимљења”. У Жирановим анализама свако зближавање антагониста рађа “кризу разлика” која се разрешава жртвовањем. У читању, осетљивијем према историјском контексту, убиство Настасје Филиповне показује се као антиутопијски расплет, који је придодат утопијском сижеу и који га деконструише.

За ирационалност ових односа у подједнакој мери су заслужне све три стране. Никада нећемо схватити зашто се Мишкин жени Настасјом, зашто она бежи са венчања, зашто је Рогожин убија, зашто му Мишкин опрашта. Свему овоме је дато много појединачних објашњења; хомосексуалне склоности јунака, у суштини равнодушних према јунакињи; ритуално приношење жртве, које оживљава прехришћанске архетипе; класна борба између старог племства и нове буржоазије; конфесионална дебата, која се завршава ушкопљеничком иницијацијом Настасје Филиповне... Не покушавајући да дамо још једно објашњење или, тачније, унапред признајући његову делимичност и неадекватност, предлажем да се озбиљно ишчитају страсни монолози *Идиота*.

У чувеној епизоди учествовали су кнез Мишкин, престоничко друштво, које се назива “страшним именом ’свет’“, и кинеска ваза. Рогожин је био одсутан, али о њему је непрестано говорио Мишкин. Друштвену групу су чинили генерал с немачким именом, господин-англоман, руски песник, пореклом Немац итд. Господин-англоман је незадовољан причао “о некаквим нередима на спахијским имањима”, поменувши саосећајно рођака који је примио католицизам. Мишкин узвраћа да је католичанство нехришћанска вера и да оно рађа социјализам. Католицизам “верује да без светске државне власти црква неће опстати на земљи” и покушава да такву власт прошири и на Русију. Том “продужетку Западне Римске империје” треба се одупрети: “Као отпор Западу треба да засија наш Христос”. Чини се да та теза одговара ономе што се у каснијим стиховима Владимира Соловјова поставља као питање Русији – какав Исток она жели да буде: “Исток Ксеркса или Исток Христа?” У ствари, то су различите, једна другој супротне, позиције. У стиховима Соловјова Христос припада једној од варијанти историјског Истока; њега, као спољашњи модел, може да изабере Русија, која сама по себи Истоку не припада. У говору Мишкина “наш Христос” припада Русији, земљи правог Истока, која се супротставља Западу. Као у тотемском култу, Бог је, по дефиницији, “наш”. Бог који “није наш” није Бог. Како каже Мишкин: “Ко под собом нема тла, тај се и Бога свога одрекао”.

Религија је неодвојива од политике, а обе су повезане са географијом. Обе се сједињују у националној идеји, ако се она не интерпретира ортодоксално, већ идилично, како то чини Мишкинов познаник, трговац-староверац Рогожин: “Ко се земље своје одрекао, тај се одрекао и свог Бога”. Да би се то избегло, говори Мишкин, “код нас су се најобразованији људи чак и у хлистовство⁴ упуштали”. На ивици бунила, Мишкин својим саговорницима из светског друштва упућује филигранске формуле унутрашњег оријентализма: “Откријте жељним и успламтелим Колумбовим сапутницима обалу Новог Света, откријте руском човеку руски Свет, дајте му да нађе то злато, то благо”. Најважнији од колонијалних поступака – откриће Америке – окренуто је унутрашњости Русије. Унутрашње губерније, где је Мишкин управо био, и јесу нови Нови Свет. Тамо треба открити дубине и то ће васкрснути свет. Петербуршки “свет” смета да уистину руски људи то учине. “Па ја сам и сам кнез од искони и с кнезовима седим. Ја ово говорим да бих спасао свет, да не ишчезне сталеж узалуд, у мраку, ништа не схвативши, због свега псујући и све изгубивши”. Сталеж унутрашње колонизације, упозорава Мишкин, изгубио је партију; ми знамо да је он био у праву и да је гледао напред. Тај сталеж може да спасе, мислио је он, само ходочашће у земљу Истока, која се налази у унутрашњим губернијама. Убрзо, 1874. године, многи ће поћи стопама Мишкина.

4 Хлистовство – мистичка секта која се појавила у XVII веку, чије су молитве биле праћене самобичевањем. (Прим. прев.)

Позитиван оријентализам империјалне елите је карактеристична црта каснијег периода колонизације, која се одвија у исто време кад и националистички покрети у колонијама. Од Русоа до Леви-Строса романтизација далеких, одважних дивљака била је најважнији елемент протестне традиције Запада. Русија је дала свој допринос, као и увек центрипеталан. Утопије су смештане на далека острва; идила се смештала у локалну забит. Мишкин и јесте руски Колумбо; Рогожин чува своје ризнице, али, отприлике као и Монтезума, спреман је да их поклони ономе ко га правилно замоли и отприлике с истим последицама. Међутим, престонички “свет”, не примећујући праву идилу, моли се лажним идолима, попут “огромне, прелепе кинеске вазе, која стоји на постољу”. То је спољашњи оријентализам, који се може сломити једним гестом и тада ће се отворити унутрашње ризнице. Исток је располућен као у Рјепиновим “Козацима”. Један Исток оваплоћен је у кинеској вазе, други у Мишкиновим говорима.

Идиот је, као што је још одавно речено, идеолошки роман. У идеолошкој размени лежи један смисао савеза између Мишкина и Рогожина. Мишкин је испричао трговцу “целог” Пушкина; овај је њему испричао о јединству Бога и тла. Наравно, све то не објашњава зашто треба убити Настасју Филиповну. У том чину, који наговештава историјски расплет револуционарног сижеа, реализује се једна од могућности триангуларне структуре. Жртва постаје трећи члан фигуре, невина жена. То је најтежи од могућих исхода ритуалног поступка; убице ће накратко надживети жртву. Језив крај романа је доказ да његов аутор није веровао да ће “руска мисао, руски бог” васкрснути човечанство, и ту веру је ставио у уста карикатуралних убица. Таква вера води у језив злочин, што је у потпуности раскринкава. Наравно, Мишкин није био Христ, а писац није био идиот, каквима их приказују у многим тумачењима.

Последњи пример из те серије је *Сребрни голуб*. Опет видимо познату троугаону структуру: Дарјалски – Кудејаров – Матрјона. Овде жртва постаје песник симболиста, типичан интелектуалац познонародњачке вере. Идила, која јунака, интелигента привлачи исто толико неодољиво, колико и бесмислено, обједињује своја три уобичајена вектора: мистички, политички и еротски. Као Мудар Човек из Народа, Кудејаров је описан с ирзатијим појединостама него Пугачов или Рогожин. Он је приказан као припадник религиозне секте типа хлистовства. Бесциљност жртве јунака-интелигента наглашена је целокупном фабулом; она нема ни рационалан ни мистички смисао ни са становишта убијеног, ни са становишта убица. Таква конструкција сасвим одговара диркемовској теорији о приношењу жртве како ју је формулисао Рене Жирар. Да би се зауставио зачарани круг освете, жртва треба да буде невина и њен избор не подлеже критеријумима рационалности; у супротном, може бити оспорена, што значи да подлеже освети. У тој светлости кажњавање злочинца, какав је био Пугачов, није приношење жртве; убиство Настасје Филиповне и Дарјалског у потпуности одговара каснијим теоријама.

Ипак, ново решење триангуларног сижеа – жртвовање јунака-интелигента – носи нов политички смисао.

Жртвовање Човека из Народа враћало је политичку равнотежу, дајући наду у очување колонијалног поретка. Са становишта јунака, аутора и многих читалаца, Пугачов је био злочинац, кога је на смрт осудио исправан суд. Жртвовање невине лепотице дизало је сиже на ниво финалне, апокалиптичке катастрофе. Жртвовање Човека Културе било је – победа колонизованог народа, коме не може и не жели да се супротстави елита метропола. Обузета осећањем историјске кривице, та елита је стала на чело сопственог уништења, организовала сопствено саможртвовање. Трудећи се да појми и прихвати веру народа, Дарјалски припрема сопствено клање као ритуално убиство које му диктира непостојећа традиција. Припремајући револуцију, интелигенција – сталеж људи чија је егзистенција правдана њиховом колонизаторском улогом у односу на народ – настојала је да у својој глобалној жртви нађе религиозни или политички смисао. Упозоравајући на последице, Андреј Бели је деконструисао саму идеју жртве. Убиство Дарјалског приказано је као злочин, иза кога се не виде традиција и ритуал, већ само бесмислено, случајно подударње двеју вера које немају ништа заједничко – народне и народњачке.

Бели не штеди боје да би показао дивљачки, варварски карактер локалног ритуала и, истовремено ону ирационалну “зачараност” која је Дарјалског, као претходно Мишкина, водила “у дубине хлистовштине”. Дарјалски се разликује од Кудејарова по свему што разликује људе, осим по раси. У томе се и састоји парадоксална ситуација унутрашње колонизације, која је чини погодном за танану књижевну обраду: колонија није тако далеко од метрополе и у њој људи сасвим различите природе имају исту боју коже. Веома много у *Сребрном голубу* је упоредиво с текстовима позног оријентализма. Упоредимо га, рецимо, с нешто ранијим (1902) *Срцем таме* Џозефа Конрада.

Јунак, колонијални администратор и индустријалац, истовремено је дописник Међународног Друштва за Искорењивање Домородачких обичаја и аутор антрополошког извештаја о томе. У ствари, Курц је у својој колонији успоставио ред, заснован на томе да га домороци обожавају као локално божанство, на “поноћним плесовима који се завршавају неописивим ритуалима”, и на приношењу људских жртава. За разлику од сасвим нагонских жеља Дарјалског, Курцова религиозна пракса има рационалан смисао: помоћу свог система он добија више слонове кости него друге његове колеге. То је карактеристична амбивалентности колонијалне власти која остварује своје политичко-економске циљеве, изучавајући локалне системе веровања и, под паролом Просвећености, уграђује се у њих. Власти није потребно искорењивање домородачких обичаја, али је потребно престројавање које отвара могућности њихове злоупотребе. Нешто слично ономе што је радио Курц, намеравали су да раде неки вероватни читаоци Диркема, они руски марксисти које Бели зна, а који су називали себе “богоградитељима”. По

Диркему, кад се људи препусте неописивим ритуалима и свему осталом, они се клањају сопственом друштву. Курцов задатак састоји се у томе да се укључи управо у тај систем да би ти исти или још свирепији ритуали служили њему лично. Али и Курц постаје налик на домороце. Као у руском роману, културна хибридизација увек делује у оба правца. Ирационални нагон према Другој води јунака у срце таме, у културну и физичку смрт. Што се тиче домородаца, они остају са својим непојмљивим обичајима.

Конрада апсолутно не занимају домороци, он је потпуно усредсређен на западног човека који се нашао у таму. Курц је имао своју тамнопуту Лепотицу, али сви домороци у овом тексту су безимени и ми не видимо ниједног издвојеног врача, а тим пре не видимо никаквог Курцовог супарника. Бели, пак, приказује Кудејарова и у појединостима описује хлистовске ритуале секте коју је смислио, следећи локалне варијанте културне антропологије, а пре свега Владимира Бонч-Брујевича. У томе су ауторске интенције супротне. Конрад покушава да збрише из срца таме, које представља колонија. Бели тежи да пронађе блага скривена у родном тлу. Па ипак, између њих, као између кита и слона, има много заједничког.

У низу занимљивих случајева успех магистралних текстова руске књижевности, посвећених унутрашњим стварима, био је повезан са одушевљеним прихватањем тих текстова од стране писца колонија. Руски емигранти у Лондону и активисти италијанског националног покрета разумели су једни друге, мада су се једни борили против сопствене државе, а други – против освајача. Британски обожаваоци поредили су Толстоја и Гандија веома често, као што су се пророк “негритуде” Франц Фанон и црни писци “харлемске ренесансе” позивали на Достојевског. Једни писци су припадали империјалној елити, а други – колонизованим народима; међутим, сличност међу њима показала се важнијом и она је у знатној мери условила популарност руског романа у новом, XX веку. Од Радишчева и касније, многи руски писци били су жртве прогона у сопственој земљи. Ти бели људи припадали су потлаченој мањини. Хтели они то или не, морали су да буду политичари у пракси. Њихова маргинална осећања изнедрила су канонске текстове. У томе је разлика руске књижевности од других класичних књижевности, рецимо, британске или америчке. У случајевима када је канон створила доминантна култура, савремени критичари се окрећу маргиналним текстовима, да би нашли метафоре адекватне свом искуству. У нашем случају канонске текстове су створили они који су били изложени дискриминацији. Управо то необично искуство читалац, руски и западни, тражио је и тражи код руских класика. То искуство се не може схватити у оквиру оних процедура које су изграђене за иманентно читање текстова, створених у кругу срећнијих националних елита. Зато је “нови историзам”, с његовим протестним интенцијама и рехабилитацијом политичких вредности, важан за читање не само маргиналних већ и канонских руских текстова [20].

Због разумљивих околности историје и географије унутрашње колонизације, руска култура XIX века формирала је својеврсну бразду, у којој су истовремено постојали различити типолошки нивои. На нивоу професионалне културе, коме су припадали руски аутори и њихови јунаци – Грињов, Мишкин, Дарјалски – формирана су “западна” правила рационалности, јавности, дисциплине. На нивоу народне културе, коме припадају милиони руских сељака, одвијао се “источњачки”, “домородачки”, “колективни”, “мистички”, “неписмени”, “пагански”, “ванисторијски” живот (професионалци су га описивали користећи речи које су стављане у наводнике). Том животу припадали су јунаци као што су Пугачов, Рогожин или Кудејаров. Руски роман је сукобљавао ова два типа јунака, приказујући кратке спојеве који су се одвијали унутар историјске бразде.

Моделу културне антропологије, формирану у истраживањима култура пре примања писмености, спадају у један од слојева те структуре, али не карактеришу неки други од њих и не разоткривају узајамне утицаје. Писци с краја XIX и почетка XX века били су упознати с тим етнографским и антрополошким трагањима (и фантазијама), која су надахњивала Фрезера, Фројда или Диркема. Данас је, међутим, боље користити савременије антрополошке моделе који су усмерени на контакте, отпоре, хибридизацију у троуглу односа између остатака архаичких култура, колонијалне праксе и културе метропола [21].

Али ови модели не описују оно што је најособеније, што је карактерисало руску традицију, то јест њену “запитну” (Толстој), “силазну” (Иванов), “народњачку” (Плеханов), “идиличну” (Бахтин) тежњу, или још и “зачарану” (Цветајева). То је унутрашња варијанта позитивног оријентализма, карактеристичног за позноколонијални период, када су империјалне елите прелазиле са изучавања језика и колекционирања артефаката на учешће у ослободилачким покретима, на опевање устаника, на подражавање њихових култура, на конструкте типа “негритуда”, на негирање сопствене вредности као “симулакрума”, на практиковање affirmative action. У ситуацији унутрашње колонизације, лишене чврстих расних маркера, процеси (ре)оријентализације имали су културни, заправо текстуални карактер. Њихово место постала је висока књижевност. Ако је *Капетанова кћи* приказивала ситуацију унутрашње колонизације као оправдану и, уз опасности које се у њој крију, животну, каснији текстови велике књижевности све јасније су предвиђали и, проричући ужасе, поздрављали деколонизацију народа. Како је својевремено написао Тињанов: “Много наруцбина је дато руској књижевности. Али узалудно је њој давати наруцбине: наруче јој Индију, а она открије Америку.” [22].

1) Видети: *Эткнд А. Фуко и тезис внутренней колонизации: Постколониальный взгляд на советское прошлое // Новое литературное обозрение. 2001. № 49. С. 50–74; Эткнд А.. Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России // Ab Imperio. 2002. № 1. С. 265–299.*

2) *Said Edward W. Orientalism*. London: Routledge, 1978; *Idem. Culture and Imperialism*. N. Y.: Knopf, 1993.

3) Недавне дискусије о оријентализму с освртом на руски материјал, видети: *Khalid Adeeb, Knight Nathaniel, Todorova Maria*. *Ex Tempore: Orientalism and Russia // Kritika*. 2000. № 1 (4). P. 691–728; *Schimmelpenninck David, Эткинд Александр, Knight Nathaniel, Кэмпбелл Елена, Velychenko Stephen*. *Ab Imperio*. 2002. № 1. С. 239–368. Већина ових аутора користила је појам оријентализам у уобичајеном смислу спољне колонизације Истока Руске империје..

4) О томе како су европски интелектуалци освајали Русију као Исток, видети: *Wolff Larry*. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, 1994; *Malia Martin*. *Russia Through the Western Eyes*. Berkeley University Press, 1999. О томе како су руски интелектуалци освајали руски Исток, видети: *Slezkine Yuri*. *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples Of the North*. Ithaca: Cornell University Press, 1994; *Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Ed. Brower Daniel and Lazzarini Edward J. Bloomington: Indiana University Press, 1997; *Bassin Mark*. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographic Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. Cambridge University Press, 1999.

5) У односу на Русију, термин “унутрашња колонизација” први пут је употребио Август Гакстхаузен, аутор мноштва корисних конструкција, које нападају руску мисао; видети: *Haxthausen August von*. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. London, 1856, republished 1968. Vol. 2. P. 76. Термин “самоколонизација”, примењен на време пре Петра Великог, употребио је Сергеј Соловјов (анализа, видети: *Bassin Mark*. Turner, Solov'ev, and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces // *Journal of Modern History*. September 1993. P. 473–511). Борис Гројс је писао о петровским реформама као о “јединственом чину самоколонизације руског народа” (*Гројс Б. Имена города // Гројс Б. Утопия и обмен*. М.: Знак, 1993. С. 358). У западној историографији појам унутрашња колонизација у смислу у коме га овде користимо уведен је у: *Weber Eugen*. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France*. Stanford, 1976. Ch. 6, и развито: *Scott James C*. *Seeing Like a State*. New Haven, 1998. У општим цртама идеја унутрашње колонизације дата је у: *Liu John*. *Towards an Understanding of the Internal Colonial Model // Postcolonialism. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies / Ed. Diana Braun*. L.: Routledge, 2000. Vol. 4. P. 1347–1365. Свој прилично опширан преглед употребе овог појма наводи Натанијел Хајт, видети: *Knight Nathaniel*. *Was Russia Its Own Orient? Reflections On the Contributions of Etkind and Schimmelpenninck To the Debate of Orientalism // Ab Imperio*. 2002. № 1. P. 299–310.

6) Примена постколонијалне анализе на рану историју САД, видети: *Watts Edward*. *History and Postcolonialism in the Early Republic*. N. Y., 1998.

7) *Уваров С.С. Речь Президента Академии наук*. СПб., 1818.

8) *Ключевский В.О. Афоризмы...* // Соч.: В 9 т. Т. 9. С. 385.

9) Није случајно што је искуство Грибоједова толико интриговало историчаре који су осећали његову уникалност; видети, нпр.: *Эйдељман Н. Я.* “Быть может, за хребтом Кавказа...”. М.: Наука, 1990.

10) *Cannadine D*. *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. Oxford University Press, 2001.

11) Видети, нпр.: *Layton Susan*. *Russian Literature and Empire. Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge University Press, 1994; *Сопленков С.В.* *Дорога в Арзрум: Русская общественная мысль о Востоке*. М.: Восточная литература, 2000; *Frank Susi*.

Raum und Economic. Zwei Kernelemente der russischen Geokulturosofophie // Wiener Slavistischer Almanach. Sonderband. 2001. № 54. S. 427–445.

12) *Бахтин М.М.* Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Худ. лит., 1975. С. 392–394.

13) Исто. С. 373–384.

14) *Girard Rene.* Deceit, Desire and the Novel. Self and Other in Literary Structure. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1965.

15) *Бахтин М.М.* Формы времени и хронотопа в романе. С. 384.

16) См.: *Гирц Клиффорд.* Насыщенное описание: в поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры. СПб.: Университетская книга, 1997. С. 171–202.

17) *Sharpe Jenny.* The Unspeakable Limits of Rape: Colonial Violence and Counter-Insurgency // *Genders.* 1991. Spring. № 10. P. 25–46.

18) Мислим да је колонијални карактер *Канетанове кћери* осећао Гумиљов, помешавши у *Залуталом трамвају* јунаке Пушкинове приповести и слике петербуршке државности са симболима класичног оријентализма.

19) *Мосс Марсель.* Очерк о даре // Мосс М. Общества. Личность. Обмен. М.: Восточная литература, 1996. С. 108; ср.: *Салинз Маршалл.* Экономика каменного века. М.: ОГИ, 1999. С. 157.

20) Овај аргумент је остао без коментара у недавној дебати (в.: НЛЮ. 2001. № 47; и *Козлов С.* Наши “новые истористы” // НЛЮ. 2001. № 50).

21) Образац за таква истраживања у антропологији су радови Џемса Скота, нпр.: *Scott James C.* Hidden Transcripts. Domination and the Arts of Resistance. Yale University Press, 1990. О узјамној мимикрији и хибридизацији двеју култура, империјалне и локалне, током (де)колонијације видети радове Хоми Баба, нпр.: *Bhabha Homi.* The Location of Culture. L.: Routledge, 1994, и *Debating Cultural Hybridity. Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism* / Ed. Pnina Werbner and Tariq Modood. L.: Zed Books, 1997.

22) *Тынянов Ю.* Литературное сегодня // Тынянов Ю. История литературы. Критика. СПб.: Азбука, 2001. С. 458.

Александар Еткинд (1955), културолог, есејиста, аутор књига *Ерос немогућег. Историја психоанализе у Русији* (у преводу Мирјане Грбић ова књига је објављена на српском језику 1999. године у издању Zertep Book World), *Содома и психа. Огледи из интелектуалне историје Сребрног века, Тумачење путовања. Русија и Америка у травелогу и интертексту*, и др. Докторску дисертацију (Ph.D., словенска филологија) одбранио је на универзитету у Хелсинкију 1998. Ова дисертација је у Москви објављена као “Хлист. Секте, књижевност и револуција”. Живи у Санкт-Петербургу, где предаје на Европском универзитету. Објављује у часописима “НЛЮ” (“Нови књижевни преглед”), “Нови свет уметности”, “Знамја”, “Звезда” итд.

Овај текст оригинално је објављен у часопису: “НЛЮ” 2003, бр. 59

